

Η εκκλησία του Αγίου Θεμωνιανού στη Λύση

Έλλη Κυριαζίδη
Βυζαντινολόγος

Η εκκλησία του Αγίου Θεμωνιανού στη Λύση, 13ος αι. Ληλατήθηκε ολοσχερώς μέσα σε φρουρούμενη από τουρκικά στρατεύματα κατοχής περιοχή.

Το άρθρο για την εκκλησία του Αγίου Θεμωνιανού στη Λύση (σελ. 168-179) βασίζεται στα στοιχεία που περιέχονται στη μονογραφία των Annemarie Weil Carr και Lawrence Morocco, *A Byzantine Masterpiece Recovered, the Thirteenth Century Murals of Lysi, Cyprus*, University of Texas Press, Austin 1991.

Άγιος Θεωμανός στη Λύση. Η Θεοτόκος μεταξύ των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ.
Τοιχογραφία από την αψίδα του ναού, όπως είναι σήμερα εκτεθειμένη στο Χιούστον του Τέξας.

Η εκκλησία του Αγίου Θεωφανίου μετά τη λεηλασία των τοιχογραφιών. Αποψη του απογυμνωμένου εσωτερικού του ναού.

Η ιστορία αρχίζει με δύο φωτογραφίες μαυρόασπρες και κακότεχνες, που ο Γιάννης Πετσόπουλος, τεχνοκριτικός και έμπορος έργων τέχνης, έδειξε στον Bertrand Davezac, εκπρόσωπο της γνωστής οικογένειας Αμερικανών συλλεκτών De Menil. Επρόκειτο για τοιχογραφίες που απεικονίζουν το Χριστό Παντοκράτορα και την Παναγία δεομένη, μεταξύ των αρχαγγέλων Γαβριήλ και Μιχαήλ. Ένας Τούρκος συλλέκτης, κάτοικος Μονάχου, εμφανίστηκε ως ιδιοκτήτης των έργων δηλώνοντας ότι τις απέκτησε ύστερα από νόμιμη εξαγωγή τους.

Το επόμενο πρωινό, στις αρχές Ιουνίου του 1983, στο Παρίσι, η κ. Dominique de Menil έβλεπε για πρώτη φορά τις φωτογραφίες των τοιχογραφιών. Η συνάντηση με τον Τούρκο «συλλέκτη» Aydin Dikmen ήταν αποκαλυπτική. Εκ των υστέρων γνωρίζουμε ότι πρόκειται για τον ίδιο έμπορο που το 1988 πούλησε τα ψηφιδωτά που αποσπάστηκαν από την εκκλησία της Παναγίας της Κανακαριάς στην κατεχόμενη Κύπρο.

Το διαμέρισμα του Dikmen στο Μόναχο ήταν σκοτεινό και ασφυκτικά γεμάτο από

τις τοιχογραφίες. Ο Dikmen υποστήριξε ότι, κτίζοντας ένα μικρό ξενοδοχείο κάπου στη νότια Ανατολία, που λέγεται Bim-Bir-Kilisse, ένας από τους τεχνίτες του, τυχαία, αντελήφθη σκάβοντας τα ερείπια ενός ναού. Η ιστορία αυτή ήταν φανερό ότι περιείχε πολλές ανακρίβειες. Το Ίδρυμα Menil ανέθεσε στον πρώην Γενικό Εισαγγελέα και Υπουργό Δικαιοσύνης Herbert Brownell το χειρισμό της υπόθεσης, να εξακριβώσει δηλαδή εάν επρόκειτο για τοιχογραφίες που ήταν γνωστές και είχαν μελετηθεί από τους επιστήμονες κάποιου κράτους. Έτσι στάλθηκαν φωτογραφίες στις πρεσβείες όλων των χωρών, όπου εκτεινόταν ο πολιτισμός του Βυζαντίου. Η τουρκική και κυπριακή πρεσβεία απάντησαν ότι τα έργα προέρχονταν από την επικράτειά τους, αλλά μόνο η κυπριακή μπόρεσε να το αποδείξει. Η Κυπριακή Δημοκρατία στην απάντησή της παρείχε διαβεβαιώσεις ότι οι τοιχογραφίες προέρχονταν από το ναό του Αγίου Θεωφανίου, κοντά στο χωριό Λύση της κατεχόμενης Κύπρου, που με την τουρκική εισβολή του 1974 αποσπάστηκε από τον έλεγχο της Κυπριακής Δη-

ΟΡ

ΓΑΒ

Ο αρχάγγελος Γαβριήλ
Το χειρογράφι
την αριστερά του ν
όπως είναι σημ
εκτεθειμένη
Χιούστον του Τέ

Οι τοιχογραφίες της αιτίδας κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασής τους στα εργαστήρια του L. Morocco στο Λονδίνο.

μοκρατίας. Η εγκληματική σύλληψη του ναού θα έπρεπε να είχε συντελεστεί μεταξύ των ετών 1974 και 1983.

Μετά από αλληπάλληλες συζητήσεις μεταξύ του Ιδρύματος Menil, του καθηγητή κ. Β. Καραγιώργη, Διευθυντή τότε του Τμήματος Αρχαιοτήτων, και της Εκκλησίας της Κύπρου, συμφωνήθηκε οι τοιχογραφίες του Αγίου Θεωφωριανού να παραχωρηθούν, υπό μορφήν δανείου, στο Ίδρυμα Menil, στο Χιούστον του Τέξας, αφού προηγηθεί η πλήρης και επιστημονικά ορθή αποκατάστασή τους. Η όλη διαδικασία ολοκληρώθηκε τον Ιανουάριο του 1985, με τη συμφωνία ότι από την 1η Ιανουαρίου 1986 και επί δεκαπέντε χρόνια το Ίδρυμα Menil θα αναλάβει τη φύλαξή τους σε κατάλληλο χώρο. Η αποκατάσταση κράτησε πάνω από τρία χρόνια, ολοκληρώθηκε το 1988 και πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο, στα εργαστήρια του Laurence Morocco, ειδικού συντηρητή έργων τέχνης. Μετά τη μεταφορά τους στις Ηνωμένες Πολιτείες, τοποθετήθηκαν σε παρεκκλήσι που κτίστηκε ειδικά για το σκοπό αυτό και έχει ακριβώς τις ίδιες διαστάσεις με το παρεκκλήσι του Αγίου Θεωφωριανού, από το οποίο είχαν βίαια διαρπαγεί οι τοιχογραφίες.

Η δημοσίευση των έργων ανατέθηκε από το Ίδρυμα Menil στη δρ. Annemarie Weyl Carr, ειδική στη μελέτη των εικόνων του 12ου και του 13ου αιώνα. Η ίδια παρουσίασε τα ευρήματα στο 14ο ετήσιο συνέδριο Βυζαντινών Μελετών στο Χιούστον το 1988 και παρατήρησε ότι ήδη από τις φωτογραφίες

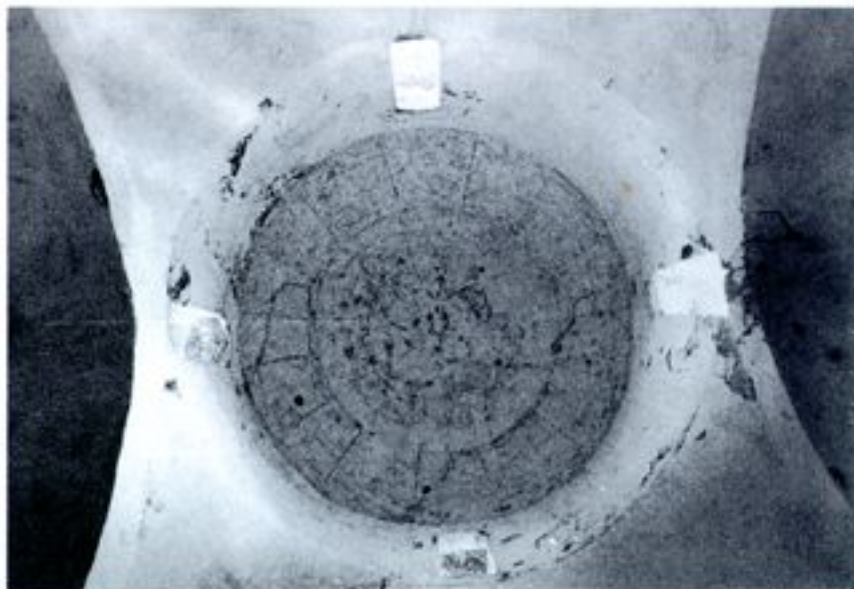
αντελήφθη ότι βρισκόταν μπροστά σε ένα εύρημα που θα ήταν το όνειρο κάθε ιστορικού τέχνης. Οι τοιχογραφίες από το χωριό Λύση θεωρούνται ως ένα από τα πιο σημαντικά έργα της κυπριακής θρησκευτικής ζωγραφικής, ισότιμα με τα έργα της Ασίνου, των Λαγουδερών, της Λυθράγκωμης και του Μουτουλλά.

Η έρευνα της Αμερικανίδας επιστήμονος καταλήγει σε τρία συμπεράσματα: (α) Η παλαιολόγια ζωγραφική δεν έχει κυρίαρχη θέση στην Κύπρο του 13ου αιώνα, γιατί θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι το νησί, από το 1191, έχει κατακτηθεί από το Ριχάρδο Α' το Λεοντόκαρδο και δεν επηρεάζεται πια άμεσα από την Κωνσταντινούπολη. (β) Στην Κύπρο και από την άλλη μεριά στη Συρία και την Παλαιστίνη δημιουργείται μια τεχνοτροπία που είναι γνωστή ως «τέχνη των Σταυροφόρων». Σε αυτό το αμάλγαμα το βυζαντινό στοιχείο είναι έντονο και δυναμικό αλλά σχετίζεται μάλλον με την υστεροκομνηνεία τέχνη παρά με την εξέλιξη της παλαιολόγιας ζωγραφικής. Τα στοιχεία αυτά καθιστούν την κυπριακή τέχνη του 13ου αιώνα ιδιαίτερα ενδιαφέρονσα και η κ. Α. Weyl Carr θεωρεί τις τοιχογραφίες της Λύσης ένα από τα πλέον σημαντικά έργα της περιόδου. Οι τοιχογραφίες συγκρίνονται με την τέχνη της εκκλησίας της Παναγίας του Τρικώμου και βοηθούν στον επαναπροσδιορισμό της μελέτης για τη ζωγραφική στην Κύπρο. Το έργο αποτελεί συμβολή στη γνωριμία μας με την εικονογραφία, όπως αυτή εξελίχθηκε

Ο Παντοκράτωρ, η Δέηση, η Ετοιμασία του Θρόνου και άγγελοι, ύστερα από την αποκατάσταση των τοιχογραφιών του τρούλου στο Χιούστον του Τέξας.

Ο τρούλος της εκκλησίας του Αγίου Θεωωνιανού, απογυμνωμένος, μετά την ολοκληρωτική από τους Τούρκους αφαίρεση των τοιχογραφιών.

κάτω από την αλληλεπίδραση των τεχνοτροπιών μέσα στον ευρύτερο χώρο της ιστορίας και της τέχνης του 13ου αιώνα.

Το 1936 ο Rupert Gunnis, για πρώτη φορά επισήμανε την ποιότητα των τοιχογραφιών του Αγίου Θεωωνιανού. Το 1972 αναφέρεται σε αυτές, κατά την ετήσια έκθεσή του, ο Διευθυντής του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου. Είχε γίνει ο μερικός καθαρισμός τους και μια προκαταρκτική μελέτη, αλλά όλες οι εργασίες ματαιώθηκαν μετά από την εισβολή των Τούρκων στο νησί το 1974, όταν το χωριό, όπως και ο ναός, βρέθηκαν στη στρατιωτική ζώνη της κατεχόμενης Κύπρου και άλλαξαν από τους Τούρκους κατ' επανάληψιν όνομα, όπως έγινε και με πλείστα άλλα τοπωνύμια.

Ο ναός του Αγίου Θεωωνιανού ανήκει στον τύπο του μονόκλιτου με τρούλο, που συναντάται συχνά στην Κύπρο, ιδιαίτερα στην ανατολική περιοχή της Αμμοχώστου, στη Λάρνακα και τη Λεμεσό. Πλείστες παραλλαγές αυτού του τύπου κτίζονται στο 12ο και το 13ο αιώνα. Εντυπωσιάζει το μικρό μέγεθος του ναού, γεγονός που οφείλεται πιθανότατα στο ότι πρόκειται για ιδιωτικό παρεκκλήσι. Όπως αποκαλύπτει κτητορική επιγραφή στη βάση της αψίδας, ήταν αφιέρωμα του Λαυρεντίου, ιερομονάχου και ηγουμένου της μονής του Αγίου Ανδρονίκου, στον Άγιο Θεωωνιανό, τοπικό άγιο. Αλλά είναι επίσης γεγονός ότι οι μικρές εκκλησίες είναι συνήθεις στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, που με εξαίρεσεις τις μητροπόλεις, αλλά και σε αντίθεση με τη δυτική χριστιανική Εκκλησία, καλύπτουν όλο το βυζαντινό χώρο. Αντίστοιχο παράδειγμα αυτής της αντίληψης είναι το πα-

Η Δέηση και οι άγγελοι από τη διακόσμηση του τρούλου, κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης.

Άγγελοι (λεπτομέρεια). Τοιχογραφία του τρούλου, όπως εκτίθεται σήμερα στο Χιούστον του Τέξας.

Οι τοιχογραφίες του τρούλου κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασής τους.

Άγγελοι (λεπτομέρεια). Τοιχογραφία του τρούλου, όπως εκτίθεται σήμερα στο Χιονόστον του Τέξας.

Οι εργασίες για την αποκατάσταση των τοιχογραφιών του τρούλου ολοκληρώθηκαν στα εργαστήρια Μοροσσο στο Λονδίνο.
Στη φωτογραφία ο τρούλος τοποθετείται σε κιβώτια για να μεταφερθεί στο Χιονίστον του Τέξας.

Τελική φάση των εργασιών αποκατάστασης των τοιχογραφιών του τρούλου.

Τμήματα των τοιχογραφιών της εκκλησίας του Αγίου Θεμωνιανού πριν αρχίσουν οι εργασίες αποκατάστασής τους.

ρεκκλήσι της μητρόπολης των Αθηνών, αφιερωμένο στον Άγιο Ελευθέριο, ένα αρχιτεκτονικό κόσμημα, που ως χώρος προσευχής επιτρέπει την άμεση σχέση μεταξύ του δεόμενου χριστιανού και της θείας παρουσίας.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του Αγίου Θεμωνιανού παρακολουθεί τον αρχιτεκτονικό τύπο του τρούλου με ένα απολύτως επιτυχή συνδυασμό. Η εικονογραφική αφήγηση ρέει, μιμείται χρυσοποίκιλτα αντικείμενα ή υφάσματα με τη χρήση της χρυσογραφίας και τα χρώματα, ζεστά, παλλόμενα, πλούσια, εναλλάσσονται με το λευκό σε θαυμάσιους συνδυασμούς.

Η σχετική πολιτική σταθερότητα, που η φραγκική ηγεμονία είχε εξασφαλίσει στο νησί, επέτρεψε την κατασκευή σημαντικών έργων τέχνης. Ο πληθυσμός των Λατίνων είναι μάλλον αριστοκρατικός, κατά ένα μεγάλο μέρος αστικός, με ελάχιστους φτωχούς· έτσι η ύπαιθρος ανήκει στο γηγενή ελληνικό πληθυσμό, ώστε οι φραγκικές εκκλησίες να κατασκευάζονται στα αστικά κέντρα και η ύπαιθρος να διατηρεί τη βυζαντινή παράδοση. Η επιρροή της κωνσταντινουπολίτικης τέχνης δεν είναι πλέον ισχυρή, αλλά το βυζαντινό ιδίωμα παραμένει αναλλοίωτο. Δεν είναι παλαιολόγειο αλλά ούτε και επαναλαμβάνει παλαιότερους τύπους. Η καθηγήτρια Ντούλα Μουρίκη, στις μελέτες της για την εικονογραφία του 13ου αιώνα, επισήμανε ένα σημαντικό αριθμό μεγάλων φορητών εικόνων που έχουν χαρακτηριστεί κυπριακές. Έχουν μεγάλες διαστάσεις και προέρχονται από ναούς περιοχών με μεγάλο πληθυσμό. Η Ντούλα Μουρίκη απέδωσε τις εικόνες και τις τοιχογραφίες στην τεχνική της «*maniera cypria*» και θεώ-

ρησε ότι ήταν αφιερώματα εύπορων δωρητών, ικανών να συντηρούν ναούς και να παραγγέλλουν εικόνες και τοιχογραφίες. Από την ίδια βυζαντινολόγο επισημάνθηκε επίσης συγγένεια με στοιχεία συριακά αλλά και δυτικά, ανάλογα με τις εικόνες της εποχής των σταυροφόρων στη μονή του Σινά, δημιουργήματα καλλιτεχνών από την Μικρά Ασία που εργάζονται για κοινωνικές ομάδες χριστιανών διαφόρων εθνοτήτων, που απωθήθηκαν μετά τις εισβολές των Σελτζούκων Τούρκων, των Μαμελούκων ή των σταυροφόρων. Η τεχνική τους συγγενεύει εντυπωσιακά με τη ζωγραφική του ναού του Αγίου Θεμωνιανού.

Μόνο μετά από τρισημίσις χρόνια και αφού είχε μόλις συμπληρώσει με τους συνεργάτες του την επίπονη και δυσχερέστατη αποκατάσταση των τοιχογραφιών, τόλμησε ο Laurence J. Morrocco να επισκεφθεί την κατεχόμενη Κύπρο για να δει επιτόπου το ναό. Η ερημιά της περιοχής και η ανησυχία του για τις δυσκολίες που πιθανόν να συναντούσε επισημαίνονται από τον ίδιο. Επίσης, ήθελε να βεβαιωθεί ότι οι υπολογισμοί του ήταν ορθοί και ότι οι εργασίες που είχαν γίνει δεν θα ανατρέπονταν από τη σύγκριση με τα δομικά στοιχεία του ναού, όπως ήταν στη σημερινή τους κατάσταση. Ο ίδιος περιγράφει παραστατικά ότι, ενώ βρισκόταν μέσα στο ναό, με όλο τον εξοπλισμό και τις φωτογραφικές μηχανές του, αλλά και συγκινημένος από την εμπειρία που βίωνε, μια ομάδα ένοπλων Τούρκων μπήκε ξαφνικά στο ναό. Μετά από συνεννοήσεις τους έπεισε ότι ήταν ένας μοναχικός τουρίστας. Ο κ. Morrocco έσπευσε στην Κυρήνεια και μέσω Κωνσταντινουπόλεως επέστρεψε στο Λονδίνο.